

SZEMLE

A MAGYAR NYELVÁTLASZ MUNKAMÓDSZERE. TANULMÁNYGYŰJTEMÉNY.
SZERKESZTETTE BÁRCZI GÉZA. BUDAPEST, 1955. AKADÉMIAI KIADÓ.
322 lap.

1. Immár több mint negyedszázad választ el Papp Istvánnak Magyar nyelvátlasz című tanulmányától,¹ s jó tíz éve van annak is, hogy Bárczi Géza a Magyar Nyelvátlasz munkálatai című sorozat I. köteteként 1944-ben közzétette A Magyar Nyelvátlasz előkészítése című, nagy tudománytörténeti jelentőségű összefoglalását.² Mindenképpen helyes és fontos tehát, hogy most, miután az I. ötéves terv folyamán nyelvátlaszunk munkálatai nemcsak a tervezésen, hanem a gyűjtés javarészen is szerencsésen túljutottak, újabb híradás álljon rendelkezésünkre nyelvföldrajzi kutatásaink jelen állapotáról. Elvégre a mai magyar nyelvtudomány egyik legfontosabb tervmunkájáról van szó, amelynek haladása, akadémiai nyelvtanunk előkészítésével és folyamatban levő szótári vállalkozásainkkal együtt, az újjászületett Magyar Tudományos Akadémiának nyelvészeti téren is megnyilvánuló áldozatkészségét dicséri.

2. A most megjelent szép kötet, melynek anyagát a nyelvátlasz aktív munkatársai állították össze, 8 tanulmányt tartalmaz. Mindjárt az első, magának a kötet szerkesztőjének, B á r c z i G é z á nak tollából, ismét rendkívül becses tudománytörténeti tájékoztató: tulajdonképpen ez ágyazza bele a modern szóföldrajzi felvételezést a magyar nyelvjáráskutatás általános történetébe. Bárczi Géza tanulmánya 3 fejezetre tagozódik: az első (A nyelvföldrajzi gondolat a magyar nyelvtudományban) nyelvjárási adataink lokalizációját kíséri nyomon Máriafi Istvántól (vagyis Szaicz Leótól, vö. Kis Magyar Frázeológia 1788) Erdélyi, Horger és Melich működéséig; a második (A magyar nyelvátlasz-kísérletek) már magának a nyelvátlasz-terv-

1. Debreceni Szemle 1929, 146—150, 235—249. Ugyancsak ő ismertette a nyelvátlasz-munkálatok első szakaszát Vorarbeiten zum Ungarischen Sprachatlas címen előbb a J. Schrijnen szerkesztésében megjelent Essai de bibliographie de géographie linguistique générale (1933) című kötetben (170—173), majd Piano d'un Atlante Linguistico Ungherese címen a Bolletino dell'Atlante linguistico italiano II. évfolyamában (1—16). L. még uő.: A világ nyelvátlasz-munkálatai. Budapesti Szemle, 1933 aug. 226 kk.

² Bárczi akkori adatait, valamint későbbi levélbeli közlését általános nemzetközi távlatba állította Sever Pop: La dialectologie. Aperçu historique et méthode d'enquêtes linguistiques (Louvain-Gembloux, é. n. [1951?]) című munkájában (1035—1041: a továbbiakban e műre Pop: Dialect. rövidítéssel hivatkozom).

nek göröngyös útját mutatja be a 20-as évek végétől 1940-ig, s végül a harmadik (A Magyar Nyelvatlasz és előzményei) a szemünk láttára kiterelvényesedett m a i nyelvatlasz-tervet ismerteti nem statikusan, hanem történelmi fejlődésében, vagyis az 1941-ben tartott első magyar népnyelvkutató-értékellettől napjainkig. A tanulmánynak e három íze egymástól terjedelemben is erősen különbözik: a leggazdagabb anyagot természetesen a harmadik nyújtja, de a második részben is értékes adalék például a román nyelvatlasz magyar adatainak összefoglaló értékelése (18–9). Az európai nyelvészet története szempontjából nyomatékosan fel kell hívunk a figyelmet Bárczi cikkének első részére is: ha meggondoljuk, hogy pl. S. Pop a XVIII. és XIX. század dialektológiai érdeklődésével kapcsolatban néhány évvel ezelőtt egyetlen magyar nevet sem említett (vö. *Dialect. XXVIII* kk.), akkor még inkább megbecsüljük Máriafi, Gyarmathi (1794), Kassai (1833–36) és mások úttörő munkásságát.³ Legfeljebb azt szerettük volna, ha Bárczi részletesebben kitér a magyar nyelvatlasz-kutatások nemzetközi vonatkozásaira: nem kétséges például, hogy az 1928-ban tartott hágai általános nyelvészeti kongresszusnak a megindítandó nyelvatlasz-munkálatokra vonatkozó határozatai serkentőleg hatottak a mi nyelvatlasz-próbálkozásainknak 1929-től fellendülő debreceni szakaszára is. Itt-ott a belső fejlődés egyes mozzatait is érdemes lett volna részletesebben megvilágítani: e tekintetben elsősorban a Magyar Nyelvatlasz próbagyűjtéseiből 1947-ben megjelent Mutatványra gondolok, amelynek alapelgondolását és rendeltetését annak idején Bárczi szerint is sokan félreértették.

Nagyon jól kidomborodik a bevezető tanulmányból I. ötéves tervünk döntő jelentősége a Nyelvatlasz történetében: a Tudományos Tanács e terv előkészítése során kezdett a Nyelvatlasz gyakorlati kivitelezésével komolyan foglalkozni, s ekkor vállalta a munkálatok zömét a Keleteurópai Tudományos Intézet egyik osztályaként megalakult Nyelvtudományi Munkaközösség. Csakhamar elkészültek a kérdőívek, megindultak a próbagyűjtések, sőt nyomukban — számos személyi változás ellenére — a végleges gyűjtések is, valamint ezeknek ellenőrzése. A munkálatok irányítását az Akadémia megbízásából Bárczi Géza vállalta magára.

Tanulmánya utolsó lapjain megemlékezik Bárczi akadémikus a határainkon túl élő magyarságnak nyelvföldrajzi feldolgozásáról. Öröndetes tény, hogy lényegében véve e kérdés is szerencsésen megoldást nyert: egyrészt sikerült szoros kapcsolatot létesíteni a romániai magyar nyelvatlaszmunkálatok irányítóival, másrészt pedig a mi nyelvatlasz-gyűjtésünk kiterjeszkedett Csehszlovákia magyarlakta vidékeinek annyi pontjára, hogy immár ez a sáv is többé-kevésbé arányosan illeszkedik be kutatópont-hálózatunk egészébe.

Bárczi Géza tudománytörténeti bevezetőjét — mint minden írását — körültekintés, józanság és teljes tárgyilagosság jellemzi. E tárgyilagosság Bárczit arra kötelezi, hogy nyelvatlasz-munkálataink számos hiányosságára is rámutasson: elismeri például, hogy a néprajzi szempontok az eddigi mun-

³ A román nyelvjáráskutatás úttörőjének számít a magyar Beregszászi Pál, aki már 1798-ban kitűnő megfigyeléseket közölt a szatmári románok nyelvjárásáról (ld. erről az *Acta Linguistica*-ban sajtó alatt levő tanulmányom), valamint S. Micu-Klein, akinek 1801-ben befejezett román-latin (sőt részben román-latin-magyar-német) szótára igen sok erdélyi tájszót tartalmaz.

kálatok során meglehetősen háttérbe szorultak.⁴ Bírálatónak tartja továbbá, hogy a nyelvtani jellegű kérdőívekre a tervezés szinte nagyobb súlyt vetett, mint a szóföldrajziakra, s hogy a szóföldrajzi kérdések majdnem csak feleannyi (kb. 180) ponton kerültek felvételezésre, mint a nyelvtaniak (kb. 350 pont). Bárczi azonban úgy véli, hogy e sajátos eljárás a magyar nyelvtudomány szükségleteinek szempontjából mégis védhető: szerinte „nyelvjárásaink főleg a hangtani megfelelések zűrzavarával adnak fel nehéz kérdéseket, alaktanuk és szóragozásának kevésé tisztázott, nyelvjárástörténeti kutatásaink pedig elsősorban hangtani, továbbá alaktani, szóragozástani problémákban várnak a nyelvatlasztól komoly segítséget” (44). A normális sűrűségű szóföldrajzi atlasz mellett ezért készül egy nagyobb sűrűségű, nyelvtani célú atlasz is.

Bárczi Géza felfogásának némely részletére még az alábbiakban visszatérünk; annyi azonban már most is megállapítható, hogy a magyar kutatók minden valószínűség szerint helyesen ragadták meg a nyelvatlasz-gondolat magvát: a másutt bevált módszereket nem vitték át gépiesen egyik nyelvterületről a másikra, hanem alkotó módon továbbfejlesztették s a feldolgozandó terület sajátos viszonyaihoz, a rá vonatkozó kutatások sajátos követelményeihez alkalmazták. Tagadhatatlan ugyan, hogy vannak bizonyos általános elvek a nyelvföldrajzban éppen úgy, mint a tudomány bármely más területén, de az sem kétséges, hogy ezek az elvek csakis akkor bizonyulnak helyesnek, ha alkalmazásukban nagyfokú hajlékonyság és találékonyság nyilvánul meg. Lássuk tehát, vajon a nemzetközi gyakorlatnak sajátos magyar alkalmazása terén a nyelvatlasz munkaközössége valóban eredetiségéről, az átvett módszereknek alkotó módon való továbbfejlesztéséről tesz-e tanúságot.

3. Sever Pop, a román nyelvatlasz volt munkatársa és a nyelvföldrajzi munkálatok egyik jó áttekintésének szerzője (l. 2. jegyzetünket) minden kész vagy készülő nyelvatlással kapcsolatban — a munkálatok természetes rendje szerint — a következő kérdéseket veti fel: „Questionnaire” (A kérdőív), „Enquêteurs” (A gyűjtők), „Choix des localités” (A kutatópontok kiválasztása), „Choix des informateurs” (Az adatközlők kiválasztása), „Publication des matériaux” (Az anyag közzlése). A nyelvatlasz-munkának valóban ezek a kulcskérdései; nem csoda tehát, hogy kötetünkben is — bár a munkatársak a külföldi elvi jelentőségű összefoglalásokra talán sehol sem hivatkoztak! — pontosan ugyanezek a problémák domborodnak ki.

Mindenekelőtt D e m e L á s z l ó megismertet a magyar kérdőívek kialakulásával és használatuknak fő kérdéseivel. A tanulmányban közölt történeti áttekintésből jól kilálglik a fejlődés három állomása: az elsőt a Bárczi Géza szerkesztette kérdőív képviselte, 14 fogalmi körével és nagyszámú, mintegy 3000, egységesen kikérdezendő tételével (1942),⁵ a második

⁴ Így történt azonban ez számos más nyelvatlással kapcsolatban is; Rudolf Hallig, a Lozère-i nyelvatlasz szerkesztője elvi szempontként szögezte le: „es war nicht unsere Ansicht, etwa im Sinne der Hamburger Schule Krügers, das Gegenständlich-Volkskundliche in den Vordergrund zu rücken. Wie bei den anderen Sprachatlanten, herrscht das Sprachliche vor: das Sachliche tritt erläuternd hinzu. Wio es nötig schien, sind einfache Skizzen der Gegenstände angefertigt worden, die teilweise auf den Kartenblättern erscheinen” (Hallig kéziratosa bevezető tanulmányából idézi Pop: *Dialect.* 333).

⁵ Bárczi kérdőíve terjedelem szempontjából nagyjából középhelyet foglal el a Jaberg—Jud-féle olasz nyelvatlasz (*Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz*) I. és III. kérdőíve közt: az I., amelyet 354 ponton kérdeztek ki, mintegy 2000 kérdést tartalmaz, a III. pedig, amely csak 30 esetben került felvételezésre, kb. 4000 kérdést.

kat a „Magyar Nyelvatlasz kérdőíve. Első rész” című kiadvány (megjelent 1950 elején), amelynek kb. 800 tételét, Bárczi kérdőívének felhasználásával, Benkő Loránd, Deme László, Lőrincze Lajos és Szabó Dénes állította össze, s végül a harmadikat „A Magyar Nyelvatlasz kérdőíve. Második rész” című publikáció (megjelent 1950 végén), amely Lőrincze Lajos és Kálmán Béla szerkesztésében kb. 700 tételt tartalmaz.⁶ Deme szemléletesen mutatja be, miben különbözik az I., ún. „nyelvtani kérdőív” a II.-től, amelyet „szóföldrajzi kérdőívnek” szoktak nevezni, s hogyan, milyen mértékben meríthetők szóföldrajzi adatok a „nyelvtaninak” nevezett első részből is, valamint hang- és alaktani tanulságok a „szóföldrajzinak” nevezett másodikból. Valójában a tárgyköri érintkezés is jelentékeny a két kérdőív közt: az elsőről Deme ugyan azt írja, hogy hangtani, alaktani és mondatnyi célú kérdéseken kívül „a mezőgazdasági szóanyagának egy meglehetősen zárt csoportját tartalmazza” (55), de pár lappal később kiderül, hogy tulajdonképpen az I. kérdőívnek is szilárd tartalmi váza, „gondolatmenete” van, s ezt maga Deme így írja le: „Mezőn termesztett növények — esküvő, rokonság, születés, keresztnevek — időegységek — kert, gyümölcsök, főzelékfélék — erdő, mező, fák, bokrok — természeti tárgyak, állatok, madarak — háziállatok, testrészek, ruházat” (68). Ha most ezzel a csoportosítással a „második szóföldrajzi kérdőív anyagát összevetjük, ott nagyjából ugyanezeket a fogalmakat látjuk, mintegy 10 tárgykörbe szedve;⁷ nem tagadható tehát, hogy bizonyos kereszteződés van a két kérdőív közt, de talán anélkül, hogy egyik a másiktól szervesen folynék.⁸

Hogy e kétféleségnek volt-e, van-e gyakorlati haszna, azt természetesen csak a kész anyag ismeretében mondhatnók meg. Egyelőre nem látszik teljesen bizonyosnak, vajon nem lett-e volna előnyösebb — az egyöntetűség megőrzése végett — Bárczi eredeti „questionnaire”-jét fejleszteni tovább, s mindenütt azt a 14 fogalmi kört kérdezni végig, amelyet ő 1942-ben a Nyelvatlasz gyűjtési feladatául tűzött ki. Ebben a kérdőívben ugyanis a „szavak úgy voltak összeválogatva, hogy a fogalmi körök bőséges feltárásán kívül lehetőleg minden fontosabb hangtani jelenségre is bőséges példatárral szolgáljanak. A felvett szavak (több mint 900) azonfelül a legfontosabb ragozási formákban is szerepeltek a kérdőívben. minden fölvetett rag, jel

⁶ A kétféle kérdőív elvi szempontból kissé emlékeztet a második, M. Bartoli és U. Pellis szerkesztette olasz nyelvatlasz (*Atlante Linguistico Italiano*) kérdőíveire, ahol az általános szóföldrajzi kérdőív 3630 kérdéséhez 1048 kérdésből álló alaktani függelék csatlakozik; az utóbbiból 861 kérdés csupán az igeragozásra vonatkozik (Pop: *Dialect.* 602—3). Fontos eltérés azonban az olasz és a magyar módszer közt, hogy Olaszországban az egész általános kérdőívet minden kutatópontra felvételezték, illetve felvételezni kívánják.

⁷ A könnyebb tájékozódás végett hadd álljon itt a II. kérdőív tárgyköri csoportosítása is: „A házkörnyéki tárgyak, a házépítés és szerszámai, a ház részei, a bútortart, — természeti tárgyak és jelenségek; — a kenyér és sütése, a disznó levágása és részei, az evés és eszközei, az ételek; — a kender és feldolgozása, a ruházat; — a család és a közeli rokonság kifejezései, a csecsemő születése és használati tárgyai, az esküvő és lakodalom; — a felszabadulással frissen megismert politikai fogalmak szóanyaga; — a testi állapotok, testrészek, testi tulajdonságok, betegségek; — az eke és részei, szántás, aratás, hordás, a szekér és részei, a szénakészítés; — a ló, részei és színfajtái, a járom, a szarvasmarha, a disznó, juh, kecske, tyúk, liba, kacsa, kutya, macska, méh; — a fák, az erdei és mezői apróvadak, rovarok, gyomnövények”.

⁸ Sajnos a két kérdőívből mutatóváltást a tanulmánykötetben nem találunk, s így az olvasónak nincs módjában az esetleges érintkezésekről közelebbit megtudni.

vagy képző legalább 5–6 példában” (21).⁹ Lehet, hogy e kérdőív erős leszűkítését egyrészt anyagi okok tették szükségessé, másrészt pedig az a törekvés, hogy a munkálatok ne húzódjanak el, s a felvételezés szinkroniája lehetőleg biztosítva legyen. Mindenesetre a jelenlegi felvételezési módszer alapján már nem igen lehetne az anyagot olyan fogalmi kategóriákra tagolni, aminőket például az első, Jaberg–Jud-féle olasz nyelvatlaszban látunk, hiszen a „nyelvtani” kérdőív kutatópont-sűrűsége jóval felülmúlja a „szó-földrajzi” kérdőív hálózatának sűrűségét, s az ebből folyó eltérések természetesen a térképezésnél még erősebben kidomborodnak majd. Inkább az fog a két térképsorozatból kitűnni, hogy az I. és II. kérdőív felvételezésekor a gyűjtőket a kapott utasítás szerint más-más szempontok vezették: amikor például a gyűjtőnek az I. kérdőív alapján a *velő* szó iránt kellett érdeklődnie, feladata nemcsak az volt, hogy megtudja a '(csont)velő' fogalomnak helyi elnevezését, hanem elsősorban az, hogy valamilyen alakban, valamilyen jelentésben magát a *velő* szót találja meg az illető nyelvjárásban. Hasonlóképpen ha a gyűjtőt az *ostor* szó helyi hangváltozata érdekelte, az I. kérdőív kikérdezésekor nem érhetette be azzal, ha *ostor* helyett a szó legközönségesebb jelentésében *korbács* vagy *karikás* választ kapott, hanem — amennyire lehetséges volt — az *ostor* szó valamelyik változatát (*ustor* ~ *ostor* ~ *ostar* ~ *ostòr*) kellett kihalásznia a nyelvtudat szövevényéből (56). Sajnos Deme nem jelzi eléggé — bár magától értetődő követelményről van szó, — milyen módszerrel fog történni a válaszul kapott szó jelentéskörének, tehát az adatok jelentésbeli eltéréseinek pontos feltüntetése, hiszen közismert elv, hogy semmiféle nyelvföldrajzi felvételezés alkalmával nem szabad a szó hangtestét jelentésétől elszakítani. Mindenesetre érdeklődéssel várjuk ennek az új, nem fogalomra, hanem szóra kérdező módszernek reális eredményeit.

Deme első cikke még egy igen fontos részletet tartalmaz: a szerző megpróbálja az I. kérdőív várható szóanyagát etimológiailag is kiértékelni. Mivel csak „szógyököket” vesz figyelembe — tehát pl. az *akkor* és *aki* szavakat is közös gyökérszó, ti. az alá sorozza!¹⁰ — a finnugor elemek aránya nála Tolnai Vilmos számításához képest (55%) erős csökkenést mutat (47,4%); így is lényegesen több azonban annál az aránynál, amelyet Vermes Stefánia a SzófSz. alapján nyert (31,8%).¹¹ A szláv szavak nagyon „kiugranak” (19,1%, Tolnainál 10%); ezzel szemben háttérbe szorulnak német, latin és újlatin jövevénytiszavaink. Az utóbbi jelenség nyilván társadalmi okokkal magyarázható: e jövevénytiszorétegek inkább a polgári fejlődés kultúrszavai,

⁹ Sajnos Bárczi kérdőívének további részleteit sem Deme, sem ömaga nem ismereti; mindenesetre, ha — némi rövidítés után — ez került volna feldolgozásra, aligha eshetett volna meg, hogy fontos alaktani elemekre, pl. az 1. és 2. személyű többesszámi személyes névmásra (*mi, ti*) egyáltalában *ninc s p é l d a* a Nyelvatlasz mai anyagában! Bárczinál a 8. rész címe ez lett volna: Névmások, s ebben bizonyára a *mi, ti* névmás is szerepelt volna.

¹⁰ Még merészebben „egyesít” Deme, amikor így nyilatkozik: „egy a *sóska* és a *sótalan* . . . egynek számít még a *vér* és a *vörös*, vagy a *mező* és a *mezőtláb* is, noha ezek közt a nyelvérzék rég nem érzi már az etimológiai kapcsolatot” (69). De ha az összetételeket „gyökökként” vette fel, tehát pl. *testvér* a statisztikában a. m. *test-vér* (70), akkor miért nem szerepel összetételként pl. az *aki* névmás is, amelyet Deme csak az az „gyökhöz” csatol?

¹¹ Deme összehasonlításának forrásai: Tolnai, MNy. XX, 55 és Vermes St., NyK. LI, 435.

viszont a nyelvatlasz kérdőíve elsősorban falusi lakosságunk s különösen földművelő parasztságunk fogalom- és szókészletéhez alkalmazkodott (84, vö. Bárczi G.: A magyar nyelvatlasz munkálatai. MNy. I, 146).

4. Az eddigi tanulmányokból kitetszett a felelet a nyelvatlasz-problematika második kérdésére is: egy vagy több gyűjtő alkalmazása hasznosabb-e? Nálunk nyilván a munka meggyorsítása érdekében történt, hogy a magyar nyelvatlasz adatainak felvételezésével kapcsolatban kezdetről fogva több gyűjtőre számítottak; atlaszunk munkaközössége gyakorlati okokból járhatatlannak ítélte tehát azt a csapást, amelyet jó félszázaddal ezelőtt a Gillieron-féle első francia nyelvatlasz jelölt ki a maga egyetlen, csupán fonetikailag iskolázott gyűjtőjével. Nem vitás, hogy nyelvatlasz-szerkesztőink alapján véve helyesen, az újabb nemzetközi fejlődés figyelembevételével jártak el: bár több gyűjtő alkalmazása ellen napjainkban is hangzanak el olykor aggodalmak,¹² sőt a feljegyzések közti ellentmondásokra jelen kötetünk számos adata is világosan utal,¹³ például az első olasz nyelvatlasz sem készülhetett volna el, ha a felvételezést nem hárman végzik, s napjainkban tájanként külön-külön gyűjtő gondoskodik a második francia nyelvatlasz adatgyűjtéséről is. Ugyancsak az újabb módszertani fejlődés vonalában maradtak nyelvatlasz-szerkesztőink akkor is, amikor a gyűjtést immár nem Edmond-típusú, tehát nyelvészeti képzetlen s a várható nyelvjárási tényeket nem ismerő gyűjtőre bízta, hanem nyelvészekre, nyelvjáráskutatókra, akik a helyi érdekességek kibányászásában mindenesetre többet tehetnek. Az persze feltétlenül kívánatos lenne, hogy minden kutatóponttal kapcsolatban világosan megtudhassa az olvasó, a kérdéses kutatópontra vonatkozó adatokat a Nyelvatlasz melyik gyűjtője jegyezte le, és ki ellenőrizte. Ezeket a részleteket, sok más egyébbel együtt, nem elég a Nyelvatlasz archívumában megőrizni, hanem — legalább a térképek összefoglaló függelékében — könnyen ellenőrizhető közkinccsé kell tenni.

5. Az eddig ismertetett cikkeknel rövidebb és sajnós vázlatosabb Kázmér Miklós adaléka: A Magyar Nyelvatlasz hálózata és a kutatópontok kiválasztása (81—92). E tanulmány tárgya annyira fontos, hogy szívesen láttunk volna a kérdésről nemcsak szákszavú, adatszerű beszámolót, hanem elmélyült, tudományos igényű s kellő nemzetközi távlatú tanulmányt is. Mindjárt a cikk elején meglehetősen furcsán hat a következő megállapítás: „Mindaddig, amíg fel nem merült egy szóföldrajzi kérdőfüzet összeállításának gondolata is, a nyelvtani kérdőfüzet kikérdezése volt a feladata a Nyelvatlasz munkálatoknak és erre a célra készült el a hálózat is” (81). Ez a vallomás azért meglepő, mert jóval messzebb megy minden korábbi nyilatkozatnál. Azt szívesen elismerjük Bárczi Géza akadémikussal együtt, hogy a hang- és alaktani tudnivalók a magyar nyelvjáráskutatás jelenlegi stádiumában különösen a nyelvatlasztól várhatók, de azt egyetlen más kutató sem emelte ki, hogy volt olyan periódus, amikor egyedül a nyelvtani kérdőfüzet felvételezése alkotta a Nyelvatlasz feladatát! Persze, bár-hogy is áll a dolog, az a fő, hogy e sajnálatos elhajlason, a kizárólagosság-

¹² S. Pop szerint „la direction générale ne peut pas remédier aux inconvénients de la pluralité d'enquêteurs, puisque la linguistique n'a pas pu arriver et n'arrivera peut-être jamais à éliminer les différences entre l'audition de diverses personnes, dont plusieurs se considèrent à juste titre comme des autorités en matière de dialectologie” (Dialect. 147).

¹³ Természetesen elsősorban a fonetikai átírás körül mutatkozó eltérésekre gondolok; erről l. Hegedűs L. cikkéről teendő megjegyzéseim.

nak efféle értelmezésén a munkálatok szerencsésen túljutottak. De Kázmér cikkében vannak egyéb meglepetések is. Amikor ugyanis a mi kutatópont-hálózatunkat összeveti a külföldi hálózatokkal, Bárczi Géza 1944-ben megjelent tanulmánya alapján csupán a nyelv t a n i kérdőívhez csatlakozó (s az eredeti 500 pontról kb. 350-re csökkent, de még mindig aránylag sűrű) hálózatot hasonlítja össze a Gilliéron-, Jaberg—Jud- és Bartoli-féle nyelv-atlasz kutatópont-hálózatával, hogy végül kijelenthesse: a Magyar Nyelv-atlasz kutatópontjainak sűrűsége „felülmúlja a külföldi nyelv-atlaszok hálózatát” (82).¹⁴ Ámde nem szabad felednünk, hogy a felsorolt külföldi nyelv-atlaszok — amelyeket természetesen nem lehet „a külföldi nyelv-atlaszok” címkével általánosítani, hiszen kívülük igen sok más is létezik! — elsősorban s z ó f ő l d r a j z i jellegűek; ha tehát egy túlnyomó részében nyelv-t a n i jellegű nyelv-atlaszt mérek össze egy kifejezetten s z ó f ő l d r a j z i-val, kissé abba a hibába esem, hogy nem egynemű jelenségeket hasonlítok össze egymással. Élesebben és határozottabban kellett volna utalni arra a tényre, hogy a Magyar Nyelv-atlasz II. kérdőívének, amely már valóban szóföldrajzi, ponthálózata sokkal lazább: itt ugyanis csak 570 km²-re és 57 000 lakosra jut 1—1 kutatópont.¹⁵

Az utóbbi számot már több joggal lehet külföldi példákkal összevetni, s örömmel állapíthatjuk meg, hogy az első francia és az első olasz nyelv-atlasz hálózati arányánál még ez is kedvezőbb. Nagyjából egy szinten mozog a Griera-féle katalán nyelv-atlasz hálózatával (ahol kb. 600 km²-re jut 1 kutatópont, vö. A Terracher, *Revue de Linguistique Romane* I, 455), de kedvezőtlenebb a Bartoli-féle nyelv-atlasz hálózatánál, hiszen itt 310 km²-ként van egy-egy kutatópont! Általában nem ártott volna kiemelni, hogy a magyar kutatópont-hálózatot mindig csak általános nyelv-atlaszok és nem regionális atlaszok hálózatával szabad összevetni:¹⁶ a szlovák példára való hivatkozás¹⁷ azért nem egészen helyénvaló, mert ennek módszere nyilvánvalóan inkább a regionális és nem az általános atlaszok elveit követi. Érdeemes lett volna kitérni az új, Dauzat-féle nyelv-atlasz alapelveire is: ez általános atlaszt ígér ugyan, hiszen végeredményben az egész francia nyelvterület új felvételezésre fog kerülni, viszont ez az atlasz egyben regionális jellegű is, mivel nem egységes, az egész francia nyelvterületet átfogó térképekből, hanem regionális atlaszoknak jól összehangolt sorozatából fog állni.¹⁸

¹⁴ Az arányszámok, amelyekre Kázmér hivatkozik, a következők: Gilliéronnál 830 km²-re és 64 000 lakosra, Jaberg—Judnál 765 km²-re és 98 000 lakosra, Bartolinál 310 km²-re és 40 000 lakosra jut 1 kutatópont. A nyelvtani kérdőív 350 pontos hálózata szerint 279 km²-re és 27 900 lakosra jut 1 kutatópont. Kázmérnak érdemes lett volna utalnia arra is, hogy a Gilliéron-féle hálózat a francia települések 5,3%-át foglalta magában, tehát körülbelül annyit, mint nálunk a II. kérdőív ponthálózata.

¹⁵ E kutatópontok kivétel nélkül azonosak az I. kérdőív kutatópontjaival; más szóval a kutatópontok közt vannak olyanok, ahol az általánosan kötelező I. kérdőíven kívül a II. kérdőív is kikérdezésre került (vö. a kutatópontok jegyzékével: 86—92).

¹⁶ Általános és regionális nyelv-atlaszok viszonyáról jó összefoglaló képet ad K. Jaberg: *Grossräumige und Kleinräumige Sprachatlanten*. *Vox Romanica* 1954, 1 kk.

¹⁷ Itt ugyanis a terv a szlovák nyelvterület minden települését felvette hálózatába.

¹⁸ Mivel a Dauzat-féle terv nyelvészeti irodalmunkban már nem igen szerepelt, hadd utaljak arra, hogy erről a 13 regionális egységre tagolt nyelv-atlaszról egyrészt A. Dauzat programcikkje (*Le Nouvel Atlas linguistique de la France par régions*, Luçon, é. n. [1942]), másrészt S. Pop összefoglalása (*Dialect. 136—151*) tájékoztat. A kutatópont-hálózat itt sem sokkal sűrűbb a Gilliéron-félinél.

Kázmér Miklós dolgozatának aránylag legjobb része a kutatópontok kiválasztását tárgyaló rövid fejezet (84–5); mivel azonban csak két-három lap jutott a Nyelvatlasz társadalmi hátterére, természetesen ismét elkeltnél volt némi részletezés. Kissé humorosan hat, hogy a Gilliéron-féle francia nyelvatlasz adatközlőinek társadalmi hovatartozásáról és foglalkozásáról legáltalább megközelítően pontos statisztika áll rendelkezésünkre (vö. S. Pop: *Dialect.* 126 kk.), viszont a készülő Magyar Nyelvatlaszról semmi ilyesfélét nem találunk a kötetben.¹⁹ Enyhe túlzással azt mondhatnók, hogy még a katalán nyelvatlasznak nem mindig helyesen megválasztott adatközlőiről is többet tudunk,²⁰ mint a magyar atlasz legfontosabb „munkatársairól”; egyelőre csak annyi világos, hogy nálunk a földműves lakosság nyújtotta a legtöbb adatközlőt, tehát lényegében véve nyelvatlaszunk — akárcsak a románoké (Pop: *Dialect.* 723–4)²¹ — elsősorban parasztságunk nyelvállapotát tükrözi. Sajnos nem látjuk pontosan (számszerűen!), hogy az eddigi gyűjtések során a földművelő parasztság mellett milyen arányban jutott szóhoz a munkásosztály, s itt is milyen az arány a vidéki és a városi munkásság részvétele közt. Kázmér csak arra utal, hogy „társadalmi rendünk átalakulásával számos faluban a földműves lakosság kisebb-nagyobb része ipari munkás lett” (84), s hogy történtek gyűjtések bányászfalvakban is (uo.). De vajon voltak-e az adatközlők közt más foglalkozásúak is, voltak-e értelmiségiek stb.? Még a férfiak és nők arányáról sincs egyelőre biztos képünk, pedig jól emlékezünk arra, hogy a katalán nyelvatlaszon, amelyet Griera abbé a nőknek majdnem teljes kizárásával készített, mennyit mosolyogtak annak idjén komoly nyelvész körökben is! Ugyancsak elkeltnél volt némi áttekintés az adatközlőknek életkor szerinti megoszlásáról; a nemzedékekhez kötött nyelvállapokra másutt történni ugyan alkalmi utalás (vö. pl. 135), de ez a probléma jelentőségéhez mérten bizony édeskevés.

A Magyar Nyelvatlasz hálózatában, akárcsak a Jaberg—Jud-féle olasz nyelvatlaszéban, szerepel néhány város is (Debrecen, Balmazújváros stb.); nagyon kíváncsi lenne azonban, hogy a városi kutatópontok hálózata a további munkálatok során némi bővülést mutasson és tájékoztatást kapjunk a városi adatközlők társadalmi helyzetéről is. Mindezen kérdésekkel kapcsolatban persze ismét egy olyan megjegyzést kell tennem, amely a gyűjtők részvételének jelzésére vonatkozó fenti megjegyzésemhez hasonló: a Nyelvatlasznak feltétlenül kell hogy legyen valamiféle formában olyan függeléke, amelyből az adatközlő személye, foglalkozása, kora stb. kutatópontonként megállapítható. Mindezek ugyanis kö z é r d e k ű, s nagyon is az u t ó k o r r a t a r t o z ó a d a t o k, tehát semmiesetre sem szabad őket a gyűjtőfüzetekbe eltemetni!

6. A gyűjtés előfeltételeit, módszerbeli kiindulópontját tárgyaló cikkekhez tartozik még Kálmán Béla tanulmánya az Atlasz hangjelöléséről (93–112). Kálmán összefoglalásából kiderül, hogy a munkálatok első szakaszában kissé elhajlott a vélemény a fonológiai jelölés javára; szerencsére

¹⁹ A hiányokon némileg segít Lőrincze Lajosnak alább ismertetendő tanulmánya (l. különösen 124).

²⁰ Az „informateur intelligent”-ok keresése Katalóniában is sok veszéllyel járt; erről S. Pop: *Dialect.* 371–3.

²¹ Ugyanez az elve a Poitou-ban dolgozó J. Pignonnak is az új francia nyelvatlazzal kapcsolatban: „Il me paraît absolument indispensable de ne questionner que des cultivateurs si l'on veut décrire le véritable parler rural” (*Le Français Moderne* XV, 18).

azonban e felfogás már a múlté. Lényegében véve a mai jelölési rendszer Csúry Bálint kezdeményéből sarjadt: ez az átírás rendes helyesírásunkon alapul, de mellékjelek alkalmazásával finomabb fonetikai különbségek jelzését is lehetővé teszi. Kálmán a jelenleg alkalmazott átírást általában megfélelőnek tartja; javasolja azonban, hogy *kapj*, *rakj* helyett írjanak pontosabban *kap̣j*, *raḳj*-féle alakokat, tehát jelöljék azokat a kombinatorikus hangváltozásokat is, amelyek az egész nyelvterületen kötelező érvénnyel jelentkeznek. Magunk a nyelvatlasznak minél könnyebb olvashatóságát tartjuk a legfontosabb elvnek, s ezzel kapcsolatban a mű külföldi használóira is gondolkunk: az a jó, ha az adatok egymagukban is pontos fonetikai képet adnak a szó hangtestéről, s nem kell a jelölést mindenféle általános elvek szerint külön átértékelni. Éppen ezért a magunk részéről a még meglehetősen kevésbé ismert nazális magánhangzók s a *siṇcs*, *maṇkó*, *fọmva*-féle jelöléseket (így ('sűrynél!)) sem tartanók mellőzendőnek.

7. A kötet egyik legtanulságosabb s módszertanilag is legértékesebb tanulmánya kétségtelenül a Lőrincze Lajosé: A magyar nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere (113—186). Joggal mondhatjuk, hogy tulajdonképpen ez a tanulmány a kötet középpontja, hiszen összefoglalja, érdekes példákkal világítja meg egyrészt a gyűjtés folyamatának előzményeit (A ki szállások előkészítése, A munka előkészítése a kutatópontokon, Az adatközlők kiválasztása, Az adatközlők bizalmának megnyerése, Az adatközlők díjazása, Az adatközlők adatainak feljegyzése, A kérdőfüzet és a kérdések), másrészt magát a nyelvföldrajzi felvételezést (A kérdezés módszere, Az adatközlők típusai, A feljegyzés módszere, A feljegyzéskor használatos jelek), végül pedig mindazt, ami az első felvétel után az adatokkal történik (Az ellenőrző újrakérdezés, A gyűjtés utáni teendők, A befejező ellenőrzés). Mindezen mozzanatok közül egyikről-másikról az eddigi nyelvatlaszmunkálatokkal kapcsolatban is értesültünk, de ilyen rendszeres és terjedelmes áttekintés eddig nem állt rendelkezésünkre nemcsak a finnugor nyelvtudományban, de még romanisztikai téren sem, ahol pedig a nyelvatlaszmunkálatoknak mélyebb hagyományai vannak.²² Lőrincze, nagyon helyesen, felvet tanulmányában olyan kérdéseket is, amelyeket az előző cikkek már érintettek; míg azonban ott az egyes problémák inkább elméleti megvilágítást kaptak, itt mindenütt a gyakorlati alkalmazáson, a tapasztalati megfigyelésen van a főhangsúly. Mint már említettük, az adatközlők kiválasztásáról például Lőrincze lényegesen többet közöl, mint előző cikkében Kázmér Miklós (vö. 122 kk).

Lőrincze tanulmányának közepén találjuk A kérdezés módszere című fejezetet, amely nagyon fontos kérdésekre hívja fel a figyelmet. Megtudjuk például belőle, hogy a fogalomkörök szerinti kérdezés (amelyet az olasz, román stb. nyelvatlasz esetében sikerrel alkalmaztak) nálunk is sokkal könnyebben elvégezhető, mint egymással össze nem függő kérdések feltevése: éppen ezért bizonyult könnyebbnek a II. (szóföldrajzi) kérdőív ki-

²² Lőrincze tanulmánya móltán hasonlítható a romanisztika olyan klasszikus műveihez, aminő pl. G. Millardetnak, a provençal nyelvjárások nagy szakértőjének *Etude de dialectologie landaise* (Toulouse, 1910) című műve, illetve ennek 64 lapos bevezetése. „Az adatközlők bizalmának megnyerése” külön fejezet Lőrinczénél; Millardet már közel félszázaddal ezelőtt bőven tárgyalta ezt a kérdést, hiszen szerinte a gyűjtőnek a felvételezés megkezdése előtt főfe a lata: „apprivoiser son sujet, capter sa confiance, l'amener à un état de sincérité complète” (i. m. XXXVII).

kérdezése. Ami a kérdés módját illeti, a természetes beszédhelyzetet legjobban a passzív megfigyelés tükrözné; sajnos a felvételezésnek ez a módja, bár kétségtelenül olykor hasznos lehet (vö. a *-nott, -nól, -nyi* ragok használatáról mondottakat: 154), bizonytalan és sok idővesztést okozna. Marad tehát az aktív módszer, vagyis hogy valamilyen módon megkérdezzük a keresett fogalom nevét. De az egyenes vagy közvetlen kérdés, vagyis a keresett fogalom köznyelvi nevének kimondása rengeteg veszéllyel jár; egyes kivételes esetektől eltekintve²³ ez a módszer nem is alkalmazandó. Marad tehát az aktív módszernek közvetett változata, azaz amikor szavakkal vagy más módon felidézzük a keresett szót, illetőleg fogalmat, de magának a szónak általában sem a köznyelvi, sem a nyelvjárási formáját nem mondjuk ki. E módszer válfajai a körülírás, a kiegészítettetés, a felsoroltatás (pl. amikor a számokat, a hét napjait, az ujjak neveit stb. kérdezzük), az utánzás (pl. ha a *fütyül* igét akarom megtudni, s ezt a kérdést téve fel: „Mit csinálok most?” valamely nótából elfütyülök egy-két ütemet) stb. Fontos módja a közvetett kérdésnek a mutató is, végül pedig lehet használni rajzokat, képeket, bár ezek — úgy látszik — nálunk sem tették mindig a legjobb szolgálatot.²⁴

Rendkívül jelentős tényeket és módszerbeli eljárásokat közöl Lőrincze a felvételezéssel kapcsolatos generációs, vallási és más nyelvészociológiai különbségek megfigyeléséről. Nagyon helyes, hogy különböző jelek használatával az archaizmusok kellő megkülönböztetést nyertek; rendkívül értékesek a felekezeti különbségekkel összefüggő ejtéseltérések is, pl. Nagyölveden (Szlovákiában), bár tagadhatatlan, hogy ha a katolikus lakosság a köznyelvhez közelebb álló alakokat közölt, mint a református,²⁵ akkor ennek a felekezeti megoszlás csupán külső oka: az igazi ok feltétlenül a köznyelvvél való érintkezésnek eltérő lehetőségeiben keresendő (iskoláztatás, munkaalkalmak stb.).^{25a} Nagyon fontos lenne azt is tudni, akadtak-e másutt efféle megfigyelések, és ha igen, milyen arányban.

Legproblematisabb talán Lőrincze tanulmányának az a fejezete, melynek címe: „Az ellenőrző újrakérdés” (179–182). Tudjuk, hogy ezzel a módszerrel gyűjtőink az ún. „impresszionista” lejegyzési módszer, az automatikus, kritika nélküli megörökítés ellen védekeznek, hiszen nem annyira egy-egy személy, mint egy-egy nyelvi közösség általános képét, a szociális

²³ Szükséges kimondani a kérdéses szót, ha meg akarjuk tudni, mit jelent pl. *násznagy, paraszt, cserény, korlát* stb. vagy ha egy-egy szó hangalakja érdekelt: ha pl. a *mező* szó hangalakját akarom megtudni, meg kell kérdeznem, mit neveznek bizonyos helyen *mezőnek* (150).

²⁴ Így történt ez más nyelvatlaszok esetében is. Carlo Tagliavinitől, egykori tanáromtól hallottam, hogy a román nyelvatlasz készítésekor román medvetáncoltatónak megmutatták egy medve képét (ha jó emlékszem: fényképét) s a medvetáncoltató ezt a foglalkozásához tartozó állatot sem ismerte fel. Az ilyen eseteknek alighanem lélektani okai vannak: a kép legtöbbször bizonyos absztraháló képességet tételez fel a szemlélő részéről, s ez a képesség talán csak azoknál fejlődik ki jelentékenyebb módon, akiknek sűrűn van alkalmuk különböző kivitelű képet látni. A szemléltető rajzok körüli tapasztalatokat, bár még lélektani szempontból is nagyon érdekesek lehetnek, sajnos Lőrincze elég röviden foglalta össze (153).

²⁵ Itt a katolikusoknál a *dinnye, szalma, kisleány, tükör* szavakat a majdnem teljesen köznyelvi (alig palócos!) *dinnye, szálmá, lánká, tükör* alakban jegyezték fel, a reformátusoknál viszont még *gyinye, szómá, jánká, gyúlkör* volt hallható (178).

^{25a} Deme László hajlandó településtörténeti kettősségre is gondolni (szóbeli közlés).

érvényű nyelvi tényeket kívánják megragadni. Nem ártott volna azonban, ha Lőrincze e vitatott kérdés irodalmát némileg ismertette volna, hiszen e ponton a nyelvföldrajz szakértői közt meglehetősen éles harc dúl. Az első francia nyelvátlasz esetében semmiféle revízióról, ellenőrzésről nem lehetett szó: a Gilliéron-iskola teljes mértékben a „nyelvi pillanatfelvétel” bővületében élt (vö. Pop: *Dialect.* 119—120). Lényegében véve a második, tájegységekre osztott francia nyelvátlasz is a „notation impressioniste” alapján áll; megjegyzendő azonban, hogy ennek a nyelvátlasznak vannak ellenőrzéseket végző munkatársai, pl. a Landes-okat feldolgozó Lalanue,²⁶ s találunk ilyen törekvéseket már Millardet régebbi provençal gyűjtéseinek elvi részében is.²⁷ Ugyancsak az ellenőrzésnek fontossága mellett nyilatkoztak az észt nyelvátlasz munkatársai.²⁸ Mindazonáltal egyesek napjainkig kitartanak a Gilliéron-féle „notation impressioniste” mellett: a hagyományos álláspont egyik leghívebb védelmezője S. Pop (vö. *Dialect.* 146, valamint *Revue de Linguistique Romane* IX, 105), bár éppen az ő magyar hangjelöléséről Bárczi meglehetősen élesen nyilatkozott (vö. kötetünkben: 19). Mindent összevéve, az ellenőrzést hasznos munkafolyamatnak kell elismernünk, de csakis akkor, ha nem mossa el az adatközlők részvételének egyéni jellegét s bizonyos mértékben egyéni felelősségét. Mint már említettük, az adatközlők személyi adatait a nyelvátlasz függelékében is szeretnők vizsgálni; reméljük, nyelvátlaszunk minden munkatársa tisztában van azzal, milyen nehézségeket jelentett pl. Franciaországban az első nyelvátlasz adatainak későbbi ellenőrzése alkalmával az a tény, hogy E. Edmond hiányos feljegyzései következtek az adatközlők nem mindig voltak egészen pontosan azonosíthatók, sőt a kor és nem szerinti különbségek jelzésében is mutatkoznak fogyatékoságok.²⁹

8. Lőrincze Lajosnak általános nyelvföldrajzi szempontból is sok érdekes elvi megállapítása után nem kevésbé „elvi cikk” az Imre Samué, bár a dokumentáció ezúttal is kizárólagosan a „magyar glóbuszra” szorítkozik, s a hasonló külföldi eljárásokról és tapasztalatokról említés sem történik. Imre Samu témája: „A gyűjtött anyag nyilvántartása és az adatok térképre írása” (187—210). Cikkéből megtudjuk, hogy egyelőre a végleges térképek kidolgozásáról nincs szó, csupán az ún. munkatérképekről, melyeknek célja az, hogy a begyűlt anyagról folyamatosan tájékoztassa a kutatókat³⁰ s magukat a munkatársakat is. A munkatérképeken a kutatóterület hálózatszerűen három vízszintes és öt függőleges egyenessel — a Magyarországot átszelő hosszúsági és szélességi köröknek megfelelően — 15 parcellára (a gyűjtők nyelvén: „kockára”) van osztva, az egyes parcellák elneve-

²⁶ Vö. Lalanue: *L'enquête dans les Landes. Le Français moderne*, XV, 113: „Plus tard, en traversant le village de „mes vieux”, je ne manquerai pas de procéder à un sondage de quelque cent questions, pour vérifier la phonétique et me tranquilliser sur la valeur de mon témoin”.

²⁷ Vö. Millardet: *Étude*, XXIV.

²⁸ A. Saareste és mások véleményét idézi S. Pop: *Dialect.* 1028—9.

²⁹ Helyesen jegyzi meg S. Pop: „Il est regrettable que nous ne puissions distinguer, sur les cartes de l'Atlas, les réponses données par des personnes d'âge parfois très différent” (*Dialect.* 125).

³⁰ Az eddig felvételezett s a még felvételezendő kutatópontokról l. a XIII. táblán közölt térképet. Öröndetes, hogy a munkatérképek máris jól használható nyelvátlasz-számba mennek, hiszen a hátralevő gyűjtésekre utaló fehér jelek inkább csak a Dunántúl délnyugati részében, valamint más peremvidékeken sűrűsödnek.

zése A-tól P-ig halad, s mindegyik kockában a kutatópontok számot kapnak (a számozás kockánként újrakezdődik). E módszer segítségével a kutatópontokat valóban könnyebb megtalálni és azonosítani; véleményünk szerint efféle mértani felosztást még a végleges térképeken is lehetne alkalmazni.

A cikk magvát azonban nem a munkatérképek beosztásának problémái alkotják, hanem természetesen az a munkafolyamat, amelynek révén a kérdőfüzetek adatai a térképre kerülnek. Amint Imre Samu írja, a beírandó adatokkal kapcsolatban két vélemény kristályosodott ki. Munkatérképekre írandó „az egyik vélemény szerint lehetőleg egy, a gyűjtő megítélése szerint a község nyelvére legjellemzőbb, legfőbb alak, a másik vélemény szerint pedig minden jelentősebb adat, tehát minden olyan adat, amelyet több adatközlőtől hallott a gyűjtő, tehát szociális érvényűek” (192). Imre Samu példákat is idéz, s e példákból azt látjuk, hogy igen sokszor valóban két-három adat szerepel egymás mellett nemcsak a kérdőfüzetben, de a munkatérképen is, vö. G-9-I/19:³¹ *pórag, parlag, p̄rag*; G-9-I/103: *kúduş, kóduş, kódés, koldus*; G-9-I/242: *kamora, pájsz, spájz*; G-10-I/643: *lábba, lábba, lábamval* stb. Amint e néhány példából kitetszik, rendszerint pontról pontra valóságos küzdelemben áll egymással a helyi fonetikai fejlődésnek megfelelő tájnyelvi alak, s az a változat, amely minden kétséget kizáróan nem autochton, hanem a köznyelv hatásáról tanúskodik. Maga Imre Samu is érzi, hogy ilyen különbségekről van szó; szerinte „ezek az adatok többnyire nem azonos értékűek. Egyik gyakoribb, általánosabb a faluban, a másik ritkább. Az egyik még élő, a másik már kihalóban van. Nem egyszer előfordul az is, hogy azt az alakot, amit kérdésére válaszként kapott a gyűjtő, az élő beszédben az adatközlő maga sem használja, beszéd közben következetesen más alakot mond” (191). A nyelvatlasz munkatársai tehát az adatok különböző értékével teljesen tisztában vannak, s ezért különböző jeleket (vö. 196—8) alkalmaznak az elavulóban levő, régies alakok, az újabb alakok, a ritka, továbbá a csak egészen öreg adatközlőktől hallható adatok jelölésére. Meglepő azonban, hogy ezen túl nem igen mennek (például férfiak és nők nyelvhasználatának különbségét sem jelölik, vö. 197—8),³² s a kérdőfüzetben az adatközlőkre vonatkozó feljegyzéseket — tudomásom szerint — nem kívánják a Nyelvatlasz használói elé tárni. Sajnos ez olyan kérdés, amelyet legalább is érdemes lenne behatóan megvitatni; nézetünk szerint a jelenlegi megoldás nem látszik egészen kielégítőnek. Ha ugyanis egy kutatóponton a köznyelvi alak (pl. *parlag, koldus, spájz, lábba*) éles ellentétben áll az autochton, tehát a helyi nyelvjárásban gyökerező adatokkal (vö. *pórag, kúduş, kódés, pájsz, lábba, lábamval* stb.), nagyon valószínű, hogy mindezen „szociális érvényű” adatoknak egy-egy aspektusára már az adatközlő személye is világot vet: feltételezhető, hogy aki *parlagot* és *spájzt* mond, az valamely személyes okból általában szorosabb kapcsolatban áll a köznyelvvvel, mint aki szívósan ragaszkodik saját nyelvjárásához, s például az idegenes hangzású szókezdő mássalhangzócsoportokat még ma is éppen úgy feloldja (vagy egyszerűsíti), akár nyelvrokonaink s évszázadokon

³¹ Az utolsó két szám az I. kérdőívre s annak 19. kérdésére utal.

³² Szinte utalni is felesleges arra a tényre, hogy közfelfogás szerint a lakóhelyükről — főleg régebben — ritkán távozó nők nyelvhasználatát általában sokkal konzervatívabb, mint a férfiaké. E tétel igazolására konkrét példát nyújt, némi elméleti háttérrel B. Récatas: *L'état actuel du bilinguisme chez les Macédo-Roumains du Pinde et le rôle de la femme dans le langage*. Paris, 1934.

át a magyar nép javarésze.³³ Ismét — és a sokasodó érvek hatása alatt egyre nyomatékosabban — utalnunk kell az adatközlők egyéniségeire: az adatok közti szerves összefüggés megragadhatatlanná válik, ha minden felolvad a névtelenség, a személyhez nem-köthetőség bizonytalanságában.

Volna megjegyzésünk, bár a jelen alkalommal e gondolat kifejtésére igen csekély terünk van, a térképre írás módszerének még egy másik pontjával kapcsolatban is. Úgy látszik, a nyelvatlasz munkaközösségének tagjai adataik megörökítése közben a végtelenül óvatos Gilliéronnál sokkal merészebben járnak el: nemcsak gyűjtenek, hanem — értékelnek, tehát valósággal kommentálják az „in statu nascendi” levő anyagot. Már a munkatérképekre sem „szűz”, hanem értékelt anyag kerül, hiszen a gyűjtőnek „feljegyzései, tapasztalatai alapján kell eldöntenie . . . , hogy mit ír a munkatérképre és mit mellőz”. Eszerint a beírás, hogy ismét Imre Samu szavait idézzem, „nem egyszerűen másolás, hanem rendező, értékelő munka” (192). A munkatérképek tehát úgy születnek, hogy több munkatárs — nyilván elkerülhetetlenül a saját elgondolásának érvényesítésével — külön-külön értékeli a gyűjtött anyagot, s értékelő munkájának eredményét vezeti be a térképre. Bizonyos általános utasítás persze létezik: Imre Samu tételenként mindjárt fel is sorolja, mit nem kell beírni, vagyis mi az, „ami nemcsak elmaradhat, hanem aminek el is kell maradnia”. Elmaradnak tehát például azok az adatok, amelyeket „az adatközlő beszéd közben nyilvánvalóan sohasem mond . . .” (193). De vajon az alatt a rövid idő alatt, amíg a gyűjtő egy-egy kutatóponthon tartózkodik, el lehet-e jutni bármiféle bizonyossághoz a nyelvszókás tekintetében, lehet-e teljes felelősséggel azt állítani, hogy ezt vagy azt az adatközlő természetes beszédben „sohasem” mondja? Némi kételyt kelt a 2. pont is: „nem kell térképre kerülniük azoknak az adatoknak sem, amelyeket olyan adatközlőtől kapunk, akinek a válaszaiból bizonyos . . . nyelvjárási sajátosságok következetesen hiányoznak, de spontán beszélgetés közben az ő nyelvében is megvannak” (192). Ha a hiperurbanizmusok valakinél ennyire „elburjánzanak”, akkor talán egyszerűbb az ilyen adatközlőt teljesen mellőzni, bár esetleg éppen az ő „kétnyelvűsége” vethet fényt a tájnyelv és a köznyelv közti finom átmenetekre! Bevalljuk, aggodalmakat sugall a 3., 4. és 5. pont is: a 3. az egyéni jellegzetességek mellőzéséről[?] szól, vagyis egy olyan kérdésről, amely a mi felfogásunk szerint a megfigyelés tiszteletben tartásának elvével kerül ellentétbe, a 4. olyan tájszavak mellőzését írja elő, amelyet csak egy adatközlőtől hall a gyűjtő, s végül az 5. a „hangtani” jellegű kérdéseknél mindazon feleletek elhagyását követeli, amelyek nem a „hangtani” jellegű kérdést világítják meg. De — kérdezzük mi ismét — van-e csak kizárólagosan hangtani és van-e csak kizárólagosan lexikális kérdés? Miközben a *koldus* szóra kérdezek, esetleg adatok gyűlnek erre a szinonimára: *kéregető*. Az utasítás szerint ezt a szót nem kell térképre írni; sajnos még arra nézve sem látunk intézkedést, hogy legalább a kérdőponthoz fűzött jegyzetben mendeiket talál-e az üldözött adat (amelynek melleleg hangtaste is van, tehát hangtani érdekességgel is szolgálhat!). E nagy szigorúság, bármennyire elvszerű is, azért látszik rendkívül veszélyesnek, mert ily módon az érdekes adatok egész tömege sülyed ismét a megközelíthetlenségbe; igaz, hogy

³³ A szókezdő mássalhangzókkal szemben megnyilvánuló ellenállásról érdekes statisztikai összeállítást közöl Vértess E., NyK. LVI, 228—9. 231.

a nyelvatlasz adatait kicédulázzák, de — jól figyeljük meg! — nem a kérdőfüzetek teljes anyagának kicédulázásáról van szó, az alkalmilag, mellékesen gyűjtött, de esetleg nagyon érdekes „orvanyaggal” együtt, hanem csakis a térképre írt adatok kicédulázásáról. S gondoljuk csak meg, hogy még a munkatérképek sem tartalmazznak véglegesen kiértékelt és szelektált anyagot: hátra van még az ellenőrzés, valamint a munkatérképek anyagának a végleges térképezés céljaira való megrostálása, tehát csupa olyan folyamat, amely akarva, nem akarva az eredeti, spontán felvételezéstől egyre távolabb viszi a közlésre kerülő anyagot.

Nem hisszük, hogy késő lenne ebbe az egész munkafolyamatba több óvatosságot, az adatközlőknek és az adatoknak nagyobb megbecsülését beleépíteni. Senki sem kíván lehetetlent a Nyelvatlasz munkatársaitól, viszont. azt hiszem, mindenki szeretné, hogy adatközlésükből ne csak maguk a gyűjtők, hanem mindenki, aki a Nyelvatlaszt használja, minél többet tudjon kiolvasni. Az utókor kíváncsi persze kiszámíthatatlanok; legalább annyit azonban meg kell tennünk, amennyit most még megtehetünk. Azt hiszem, a kiértékelés és térképre írás problematikáján a következő két elv szemmel láthatóan is lendítene valamit előre:

1. Legalább a munkatérképekre kerüljön be minden oly adat, amely a kérdéses kutatóponton nem látszik csupán egyéni nyelvhasználatnak, hanem szociális érvényűnek tekinthető; egyszersmind nyugodjunk azonban bele abba is, hogy a Nyelvatlasz mégis inkább „parole”-, mintsem „langue”-tények rögzítésére szolgál. Félő ugyanis, hogy az „ideális helyi norma” megragadása sok esetben elérhetetlen illúzió.

2. Mindazon adatközlőkről, akik egy-egy ponton a munkatérképre is bekerülő adatokat szolgáltatnak, feltétlenül kell közlés céljából olyan rövid jellemzést adni, amely a nyelvi tények társadalmi hátterére rávilágít. Az adatközlőkre vonatkozó megjegyzések szervesen egészülnének ki a Nyelvatlaszhoz csatolt magyarázó függelékben kutatópontonként mindazok nevének megemlítésével, akik a gyűjtést, illetve az adatok ellenőrzését végezték. Nekünk nincs külön-külön nyelvatlaszunk egy-egy gyűjtő szerint, mint a románoknak, ahol van egy S. Pop-féle kötet, s egy E. Popovici szerkesztette kötet; nem szabad azonban a gyűjtők felelősségét teljesen elmosnunk, márcsak azért sem, mert ezúttal nem csupán gyűjtőkről van szó, hanem a felvételezés első kiértékelőiről is.

9. Ha mármost — Deme Lászlónak második s teljesen gyakorlati jellegű cikke után (A közös lemezlehallgatások. 211–220) — Hegedűs Lajosnak nagy szorgalomról és intervenciózus megfigyelőképességről tanúskodó tanulmányára térünk (Észközfonetika a Nyelvatlasz szolgálatában. 221–319), fenti kíváncsiaink jogosultsága még inkább kidomborodik. Hegedűs ugyanis — bár előzményképpen csak igen csekély külföldi példaadásra támaszkodhatott — a kísérleti fonetika segítségével próbálta ellenőrizni és közelebbről leírni a magyar nyelvjárások számos sokat vitatott sajátosságát, például a diftongusokat. Hangfelvételei nyomon kísérik tehát a nyelvatlasz gyűjtők munkáját, s így sorra megtudjuk, hogy pl. a Zala megyei Pakodon L. L. (nyilván Lőrincze Lajos) és V. J. (alighanem Végh József) gyűjtött, hogy Egerarácsára nézve K. B. (= Kálmán Béla) és I. S. (= Imre Samu) gyűjtése állt Hegedűs rendelkezésére, hogy a Szabolcs-Szatmár megyei Ófehértóval kapcsolatban L. L. és I. S. megfigyeléseit vette tekintetbe stb. De vajon — kérni majd bizonyára nem egy olvasó — ki az a P. L., akinek jegyzőköny-

vére Hegedűs a Hajdú-Bihar megyei Hosszúpályival kapcsolatban hivatkozik? Mivel ez az — olvasó számára egyelőre rejtélyes P. L. — a hosszúpályi kettőshangzókat az ugyancsak ott gyűjtő L. L.-től kissé eltérő módon jegyezte fel, a két munkatárs azonosíthatósága nem éppen felesleges kíváncsi, és szorosan összefonódik mindazzal, amit fentebb az adatok beírásáról mondtam.³⁴

Tekintettel arra, hogy Hegedűs Lajos dolgozatával más alkalommal már részletesen foglalkoztam,³⁵ ezúttal csak egy-két rövid megjegyzésre szorítkozom. Sajnálatos, hogy Hegedűs mérései — jórészt betegsége miatt — több kutatóponttal kapcsolatban túlságosan kevés példára támaszkodnak, s hogy szinte minden kutatóponton más-más szavakkal foglalkozott. Ily körülmények közt a különböző diftongus-típusokra nyert eredményeit nehéz egymással megnyugtatóan összevetni. Dolgozata azáltal is világosabb és áttekinthetőbb lett volna, ha a nyelvatlasz-kérdésekre nyert elszigetelt válaszokat — amelyek nyilván egészen különleges közlési helyzetben születtek — gondosabban elválasztotta volna a természetes beszéd folyamatából „kivágott” szavaktól. Adatai elrendezésének egyéb elveit sem látjuk mindig világosan: logikusabb lett volna először csak a hangsúlyos szótagokban levő diftongusokat vizsgálni (s itt is az egytagú szavaktól haladni a többtagúak felé), s azután térni át a 2., 3. szótagban található diftongusokra. Persze ez csak egy a sok más, egyaránt lehetséges elrendezési elv közül; mindenesetre nyelvészeti irodalmunknak nagy nyeresége lenne, ha Hegedűs Lajos szemelvényesen bemutatott hangtani megfigyeléseinek mindegyik csoportja idővel módszeres és minél gazdagabb adattömegre támaszkodó nyelvjárási monográfiává kerekednék. Nem szabad felednünk, hogy eddig jóformán egyetlen nyelvatlasz munkálatait sem kísérte ily közről nyomon a kísérleti fonetika: most éljünk az alkalommal s a példamutató úttörésen túlmenően nyújtsanak fonetikai kutatásaink a magyar nyelvtudomány különböző területeinek, köztük a magyar dialektológiának is szilárd, időtálló eredményeket.

10. Ismertetésünket nem fejezhetjük be azon óhaj kifejezése nélkül, hogy a kötet legfontosabb tanulmányait örömmel látnók rövidesen idegen nyelven; az egész kötet kritikai értékelésére bizonyára külföldi folyóiratokban is sor kerül. Hazai vonatkozásban nem kétséges, hogy e kötet tanulságos és jól elrendezett tanulmányainak elolvasása után mindenki még türelmetlenebbül várja új és fontos nyelvészeti forrásunknak, az első Magyar Nyelvatlasznak mielőbbi megjelenését.

Gáldi László

³⁴ Nem igen menthető, hogy a névrövidítések (L. L., V. J.) még a jelen kötetben sincsenek feloldva. A rövidítés helykímélés céljából természetesen nélkülözhetetlen, de az lenne kíváncsi, hogy a Nyelvatlasz minden használója e nevek mögé kutatópontként könnyen azonosítható konkrét gyűjtőket képzeljen, tehát szükségszerűen egy s más tekintetben egymástól eltérő tudományos magatartást.

³⁵ Kandidátusi disszertációjáról írt opponensi véleményemben.